

Waardenopvoeding en Onderwijsvrijheid

Johan de Jong

Bespreking door Henk Procee

In 1992 bracht de toenmalige minister van onderwijs, Ritzen, een notitie uit waarin hij een pleidooi hield voor een brede bezinning op waarden en normen in het onderwijs. Aangezien staatspedagogiek in dit land een buitengewoon vies woord is, werd op alle mogelijke manieren geprobeerd aan zijn appèl te ontsnappen. Bijzondere scholen beweerden aan hun eigen levensbeschouwing genoeg te hebben en openbare scholen konden zich, per implicatie, maar beter verre houden van waarden en normen. Tegen deze achtergrond moet het proefschrift van Johan de Jong gelezen worden. Hij heeft de door de minister geworpen handschoen met grote ijver opgepakt.

In zijn boek staan twee vragen centraal. Ten eerste: moeten scholen aan morele en levensbeschouwelijke waardenopvoeding doen, en zo ja hoe? Ten tweede: zijn scholen die kinderen in een specifieke levensbeschouwelijke traditie inleiden nog wel wenselijk in een door diversiteit gekenmerkte samenleving? De antwoorden zijn op het eerste gezicht niet bijster spectaculair. Inderdaad moeten scholen aan waardenopvoeding doen, maar dan wel in een gefaseerde aanpak. In het basisonderwijs is overdracht van waarden en normen vanuit levensbeschouwelijke hoek een zelfs te verwelkomen optie. In het voortgezet onderwijs dient de overdracht vervangen te worden door meer rationele methoden: waardenverheldering (van de eigen en die van anderen) om wederzijds begrip en tolerantie te verhogen, waardendiscussie (in het verlengde van de Diskursethiek van Habermas) om de morele disposities te versterken, en waardenontwikkeling (geïnspireerd door de stadiatheorie van Kohlberg) om door te stoten tot de fase van reflectieve morele en levensbeschouwelijke autonomie. Het antwoord op de tweede vraag hangt met het voorgaande samen. Met betrekking tot het basisonderwijs zijn richtingscholen (een precisering van de term bijzonder onderwijs) die door ouders gewenst worden een aanvaardbare en zelfs wenselijke zaak. Voor alle vormen van vervolgonderwijs is dat niet meer het geval. Voor deze zou moeten gelden dat ze een algemeen liberaal karakter (dat betekent openbaar onderwijs gecentreerd rond waarden en normen die met een fatsoenlijke democratie gepaard gaan) hebben. Ook al zijn de antwoorden op het eerste gezicht niet spectaculair, ze hebben wel consequenties. Openbaar onderwijs moet met de morele billen bloot en de Katholieke Universiteit Nijmegen dient zo snel mogelijk haar katholieke identiteit buiten de deur te zetten.

De twee vragen en de antwoorden daarop beslaan slechts enkele van de ruim 350 dicht bedrukte pagina's in het boek. Het grootste deel bevat een analyse van de conceptuele kwesties, de normatieve vragen en de grondslagenproblematiek die met waarden in het onderwijs zijn gegeven.

In het tweede hoofdstuk staat de conceptuele verheldering centraal. De Jong behandelt daarin de aard van waarden, de relatie tussen levensbeschouwing en moraal, eerste en tweede orde moraal, brede en smalle moraal, publieke en private moraal. Kortom, de hele batterij begrippen die in de hedendaagse trucendoos van de liberale ethicus zit. Vervolgens gaat hij in op de aard van waardenopvoeding en onderscheidt daarbij de vier modellen die eerder al genoemd zijn. Daarnaast bevat dit hoofdstuk een analyse van de begrippen onderwijsvrijheid, richtingscholen en algemene scholen. Opmerkelijk in dit conceptuele geweld is dat twee begrippen die later een heel zware rol

zullen spelen nauwelijks aandacht krijgen, namelijk de begrippen levensbeschouwing en traditie. Ze worden min of meer intuïtief gebruikt als heldere concepten, en dat terwijl ik niet zou kunnen zeggen wat mijn eigen traditie of levensbeschouwing inhoudt. Maar ik ben dan ook niet aan een katholieke universiteit verbonden.

Het derde en vierde hoofdstuk zijn opgehangen aan het liberalisme-communitarisme- debat. Begonnen als een kritiek van Sandel op de zijns inziens erg smalle opvatting van moraliteit en persoon bij Rawls, is er inmiddels een lawine van publicaties verschenen, waarbij het vaak niet meer duidelijk is waar het ene begint en het andere ophoudt. De Jong heeft vrijwel alle literatuur op dit terrein grondig doorgespit en ook hem duizelt het soms. Zo zijn in het begin van zijn boek Taylor en Walzer communitaristen en aan het einde (op p. 254) liberalen. Hij onderscheidt - en dat is verhelderend - bij beide groepen twee hoofdposities. Bij het liberalisme is dat het autonomieliberalisme en het diversiteitliberalisme. Het autonomieliberalisme heeft zijn wortels in Kant; individuele autonomie is het basisideaal zowel voor het politieke systeem als voor het onderwijs. Het diversiteitliberalisme heeft, zo denk ik, maar ik heb het in het boek niet teruggevonden, zijn wortels in Mill. Daarin staat respect voor verscheidenheid centraal. Het politieke systeem dient tolerantie te creëren en het onderwijs is een zaak van de ouders. De communitaristische tegenvoetters heten respectievelijk gemeenschappen samenlevingscommunitarisme. De eerste neemt als uitgangspunt het belang van kleine homogene gemeenschappen voor het goede leven, de tweede is meer nationalistisch georiënteerd en gericht op een samenlevingsbrede inhoudelijke moraal. Deze onderscheidingen maken meteen al overlappingen duidelijk. Zo is de overheid bij het autonomieliberalisme (algemeen liberaal onderwijs) alsook bij het samenlevingscommunitarisme (algemeen nationaal onderwijs) geneigd inhoudelijk het onderwijs te sturen, terwijl dat bij de andere twee varianten veel meer aan het vrije spel der maatschappelijke krachten wordt overgelaten. De Jong voegt aan deze vier nog een drietal gecombineerde varianten toe. En komt zo op zeven mogelijkheden, die elk goede en zwakke kanten hebben. Zijn criteria daarbij, die enigszins uit de lucht komen vallen, zijn de volgende: het belang van autonomie, de waarde van diversiteit en de betekenis van sociale cohesie.

In het laatste hoofdstuk bekent De Jong zich, gezien zijn congenialiteit met de verschillende posities in het debat, nogal verrassend tot het autonomieliberalisme. Het onderwijs dient af te stevenen op de reflectieve autonomie van de leerlingen. Aan de hand van vooral Peters ontwikkelt hij een samengesteld persoonsconcept (compound individuality) en een drietrapsraket om bij het doel uit te komen. In de eerste (preconventionele) fase dienen leerlingen ingeleid te worden in de waarden en normen van hun traditie (initiatiestadium), vervolgens komt het tweede (conventionele) stadium waarin veronzekeren centraal staat, gevolgd als het goed is door het (postconventionele) autonomiestadium. Kritische reflectie in het tweede stadium heet bij De Jong autarchie. Daarmee bedoelt hij dat kritiek gebaseerd is op de criteria die de eigen traditie aanreikt. In het laatste stadium gaat men de traditie te boven; principes die boven-traditioneel zijn spelen daar een doorslaggevende rol. Vanuit deze fasentheorie probeert hij zowel de kool van de communitaristische tradities als de geit van de liberale autonomie te sparen.

Dit hoofdstuk vind ik het minst geslaagd. Zo is de poging om respect voor tradities te funderen als een intrinsiek goed niet overtuigend. Tradities zijn, gezien het ontwikkelingsmodel, alleen instrumenteel ten behoeve van de uitkomsten van reflectieve autonomie. Zo is het onderscheid

tussen autarchie en reflectieve autonomie mij niet voldoende scherp. Het voorbeeld van de wetenschap als formeel boven allerlei alledaagse benaderingen van de werkelijkheid staande aanpak is beperkt. De wetenschap heeft zo zijn eigen criteria waarin wetenschappers zijn gesocialiseerd - in feite zijn ze eigenlijk autarch bezig. Bovendien is de beschrijving van het karakter van die principes erg vaag: betrekking hebbend op de pointe van het domein. Laat dat nu precies de pointe zijn van de communitarist Walzer. Ook de uitstapjes naar levensbeschouwing, enigszins parallel aan de analyse van moraal, hebben mij niet kunnen overtuigen.

De Jong is het sterkst in het lezen en analyseren van auteurs. Daarin is hij scherp en kritisch. In de grote lijn van zijn betoog is hij minder aanwezig. Vanwege de sterke kanten van het boek is het doodzonde dat een personen- en zakenregister ontbreekt.

© Pedagogiek, jaargang 20 nr. 2, juni 2000, ISSN 1567-7109